

**Materiały
do dyskusji
po projekcji
filmu
*Made in BY***

Wolność artystyczna – współczesne zagrożenia

„Made in BY” to dokument, który różni się od typowych obrazów o Białorusi. Nie zobaczymy w nim więźniów politycznych, represjonowanych opozycjonistów czy tłumionych siłą protestów ulicznych. Poznamy za to niezależnych białoruskich artystów, którzy zdecydowali się tworzyć w warunkach dobrze działającej maszyny strachu, często płacąc za to wysoką cenę. „Made in BY” to świeże spojrzenie na Białoruś oczami ludzi wybierających sztukę jako sposób walki o wolność.

A jak jest ze swobodą artystyczną w Polsce? Czy polscy artyści także borykają się z „cenzurą” sztuki?

Sztuka a prawa człowieka

Co ma wspólnego sztuka z prawami człowieka? Artyści nie tylko zapewniają nam rozrywkę, ale często pobudzają swoją twórczością dyskusję na ważne społecznie tematy. Naturalne jest, że często prowokują lub szokują w swoich pracach, dążąc do tego, aby poruszyć odbiorców i wywołać refleksję. Aby jednak mogli swobodnie tworzyć niepokorną sztukę, potrzebują odpowiednich gwarancji.

Dlatego też **wolność twórczości artystycznej** gwarantuje art. 73 Konstytucji. Składa się na nią m.in. wolność tworzenia dzieł sztuki, wybór miejsca i sposobu ich prezentacji, prawo do ich promocji i rozpowszechniania. Na mocy tego przepisu państwo nie powinno bez uzasadnienia ingerować w wolność artystyczną (np. decyzjami swoich urzędników), ale także ma obowiązek stworzyć odpowiednie warunki do swobodnego korzystania z niej przez twórców (np. chronić ich przed zagrożeniami ze strony innych jednostek). Nie mniej ważne jest zapewnione w tym samym przepisie prawo dostępu każdego z nas do dóbr kultury. Ponieważ sztuka często wyraża poglądy artystów na rzeczywistość i wpływa na kształtowanie przekonań opinii publicznej, wolność twórczości artystycznej ściśle wiąże się z **wolnością słowa**, która jest chroniona na mocy art. 54 Konstytucji.

KONSTYTUCJA RP

Artykuł 73. Każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury.

Artykuł 54.1. Każdemu zapewnia się wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji.

2. Cenzura prewencyjna środków społecznego przekazu oraz koncesjonowanie prasy są zakazane. Ustawa może wprowadzić obowiązek uprzedniego uzyskania koncesji na prowadzenie stacji radiowej lub telewizyjnej.

Wolność artystyczna podlega również ochronie na gruncie międzynarodowych instrumentów prawnych z zakresu praw człowieka. Niektóre z nich wprost odwołują się do „swobody działalności twórczej” czy „wolności sztuki”. W innych wolność artystyczna jest gwarantowana jako element swobody wypowiedzi.

STANDARDY MIĘDZYNARODOWE

Artykuł 19 i 27 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka

Artykuł 19 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych

Artykuł 1 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych

Artykuł 11 i 13 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej

Artykuł 10 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka

Wymienione dokumenty mają wiążący charakter¹ dla Polski. Oznacza to, że powinny być respektowane przez władze publiczne, w tym sądy krajowe. W przeciwnym razie polskie władze narażają się np. na skargi do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, które skarżący mogą składać po wyczerpaniu krajowych środków odwoławczych (i spełnieniu innych warunków). W przypadku Białorusi zastosowanie mają tylko instrumenty międzynarodowe wypracowane przez ONZ (Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Międzynarodowe Pakty Praw). Pozostałe ww. dokumenty, które powstały w ramach systemu Rady Europy bądź Unii Europejskiej, nie obowiązują na Białorusi, ponieważ kraj ten nie należy do żadnej z tych dwóch organizacji międzynarodowych. Białorusini nie mogą więc poskarżyć się na swój kraj do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, ale mogą skorzystać ze skargi do Komitetu Praw Człowieka ONZ.

Prowadzenie działalności artystycznej może dodatkowo wiązać się z korzystaniem z innych praw człowieka, chronionych przez Konstytucję oraz dokumenty międzynarodowe. Może to być **wolność zgromadzeń** (np. gdy artyści chcą zorganizować happening w przestrzeni publicznej, w którym weźmie udział duża grupa osób) lub **prawo do niedyskryminacji** (np. jeśli instytucja kultury stara się o dotację z publicznych środków na projekt artystyczny, o jej przyznaniu nie powinny decydować poglądy polityczne czy światopoglądowe urzędników).

Należy jednocześnie pamiętać, że swoboda artystyczna nie ma charakteru absolutnego i w pewnych sytuacjach może podlegać ograniczeniom. Wolność sztuki może kolidować z innymi wartościami, które także podlegają ochronie, takimi jak: prawo do prywatności, moralność publiczna czy uczucia religijne. W takich sytuacjach istotne jest odpowiednie wyważenie sprzecznych wartości. Ograniczenia nakładane na artystów i ich dzieła muszą być zawsze proporcjonalne i wystarzająco uzasadnione. Przykładem nadmiernej ingerencji w wolność artystyczną w określonych okolicznościach może być np. całkowity zakaz ekspozycji dzieła lub nałożenie na artystę surowej odpowiedzialności karnej.

GRANICE WOLNOŚCI ARTYSTYCZNEJ WEDŁUG EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

Trybunał chroni wolność artystyczną w ramach swobody wypowiedzi (art. 10 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka). Trybunał często podkreśla, że „wolność słowa nie może ograniczać się do wypowiedzi, które są odbierane przychylnie lub obojętnie albo są postrzegane jako nieszkodliwe, lecz odnosi się w równym stopniu do takich wypowiedzi, które obrażają, szokują i wywołują niepokój”². Jednocześnie Trybunał najszerzej chroni wypowiedzi stanowiące element debaty politycznej lub takie, które dotyczą innych ważnych kwestii społecznych. Wypowiedzi o charakterze artystycznym nie cieszą się tak silną ochroną, chyba że wpisują się w dyskusję o sprawach mających publiczne znaczenie.

Jeden z ważniejszych wyroków z zakresu wolności artystycznej Trybunał wydał w sprawie Vereinigung Bildender Künstler przeciwko Austrii³. Dotyczyła ona zaprezentowania w siedzibie wiedeńskiego stowarzyszenia artystów obrazu autorstwa Otto Muehla pt. Apokalipsa. Był to kolaż z wykorzystaniem wizerunków 34 osób publicznych, m.in. Matki Teresy,

kardynała Hermanna Groëra, Jörga Haidera i innych polityków. Wszystkie figury były nagie i oddawały się aktywności seksualnej. Jeden ze „sportretowanych” polityków wytoczył stowarzyszeniu proces o naruszenie wizerunku. Udało mu się uzyskać sądowy zakaz ekspozycji obrazu i zadośćuczynienie. Artyści ze stowarzyszenia zwrócili się do Trybunału ze skargą na naruszenie art. 10 Konwencji. Trybunał uznał, że polityk został pokazany w obsceniczny sposób, ale jednocześnie obraz miał charakter satyry, która dopuszcza posłużenie się przesadą i prowokacją. Trybunał zauważył też, że obraz wpisywał się w debatę o sprawach politycznych (miał stanowić reakcję na krytykę artysty przez polityków). Dodatkowo bezterminowy zakaz ekspozycji dzieła stanowił zdaniem Trybunału wyjątkowo dotkliwy środek ingerencji w wolność artystyczną. Z tych względów stwierdzono naruszenie art. 10 Konwencji.

Zagrożenia dla wolności artystycznej (i jak się przed nimi bronić?)

× Ataki na artystów i dzieła sztuki

Jedną z najbardziej bezpośrednich ingerencji w wolność artystyczną są akty przemocy czy wandalizmu skierowane przeciwko artystom, instytucjom kultury lub dziełom sztuki. Mogą one polegać np. na zastraszaniu artystów, zakłócaniu przebiegu wydarzeń artystycznych (poprzez wtargnięcie do teatru czy galerii) lub na niszczeniu dzieł sztuki. Obecnie bezprawne działania wymierzone w „niewygodnych” artystów często mają miejsce w internecie i polegają np. na rozpowszechnianiu wobec nich gróźb, obraźliwych komentarzy lub nieprawdziwych, szkodzących reputacji informacji.

Warto jednocześnie pamiętać, że działalność artystyczna powinna być co do zasady przedmiotem swobodnej debaty publicznej. Odbiorcy sztuki, którym nie podoba się dzieło artysty lub czują się nim urażeni, muszą mieć zagwarantowaną możliwość nieskrępowanego wyrażenia swojej opinii o tej pracy, w tym prawo do zamianifestowania swojego sprzeciwu dla jej wystawienia. Jednak taki sposób prezentowania poglądów, który jest agresywny, gwałtowny, odwołuje się do bezprawnych środków i ma na celu przede wszystkim poniżenie i zastraszenie twórców lub uczestników wydarzenia artystycznego, nie

mieści się w granicach dozwolonej krytyki i jest niedopuszczalny.

Na przykład...

Najgłośniejsze przykłady tego typu incydentów w Polsce to m. in. atak na ekspozycję *Naziści* Piotra Uklańskiego i zniszczenie rzeźby Maurizia Cattelana, przedstawiającej Jana Pawła II przygniecionego meteorytem w warszawskiej Galerii Zachęta. Inna ilustracja to przerwanie w 2014 r. przez grupę protestujących publicznego czytania sztuki *Golgota Picnic* w teatrach w Łodzi i Bydgoszczy oraz kilkukrotne zniszczenie instalacji *Tęcza* na Placu Zbawiciela w Warszawie.

Jak się bronić? Istnieją narzędzia prawne, z których mogą skorzystać artyści, żeby bronić się przed przemocą fizyczną, werbalną czy wandalizmem. Jeżeli oni sami lub ich prace są obiektem ataków, powinni zgłosić to na policję, która ma obowiązek zareagować. Sprawcy ataków mogą zostać nawet pociągnięci do odpowiedzialności karnej. Za podpalenie instalacji *Tęcza* autorstwa Julity Wójcik sprawca został skazany na karę roku pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem jej wykonania. Musiał też zapłacić 18 tys. zł odszkodowania¹.

× Artyści przed sądem

Kolejną formą ingerencji w wolność artystyczną są naciski prawne. Sztuka nie stoi ponad prawem. Istnieje szereg regulacji prawnych, które mogą być wykorzystywane do tłumienia kontrowersyjnej obyczajowo czy niewygodnej politycznie sztuki. Zaliczają się do nich m.in. przepisy o obrazie uczuć religijnych, ochronie moralności, zniesławieniu, znieważeniu, ochronie dóbr osobistych czy symboli narodowych. Za ich naruszenie artyści mogą zostać pociągnięci nawet do odpowiedzialności karnej. Narażają się także na cywilnoprawne sankcje o charakterze finansowym czy zakaz prezentacji spornego dzieła.

Na przykład...

Najgłośniejsze procesy przeciwko artystom w Polsce w ostatnich latach dotyczyły obrazy uczuć religijnych (za przestępstwo to grozi maksymalnie kara

do 2 lat pozbawienia wolności). Na tej podstawie sądzono np. Dorotę Nieznałską za instalację *Pasja* przedstawiającą metalowy krzyż z wpisanym w jego ramy zdjęciem męskich genitaliów czy muzyka Adama „Nergala” Darskiego za podarcie Biblii podczas koncertu (ostatecznie oboje nie ponieśli kary).

Ważne! W Polsce istotnym zagrożeniem dla wolności artystycznej nie są wcale orzekane wobec twórców dotkliwie kary (te w praktyce stosowane są stosunkowo rzadko), ale autocenzura w obawie przed konsekwencjami. Autocenzura powoduje, że artyści lub organizatorzy wydarzeń artystycznych sami rezygnują z wystawienia dzieła (tak jak stało się to np. w przypadku odwołania kontrowersyjnego spektaklu *Golgota Picnic* na festiwalu Malta w Poznaniu w 2014 r.).

Jak się bronić? Artysta może podnosić różne argumenty, aby bronić się przed zarzutami naruszenia prawa. Co prawda w polskim prawie nie ma tzw. „kontratypu sztuki” (specjalnej klauzuli ochronnej dla artystów), ale artystyczny cel działania twórcy powinien zostać uwzględniony przez sąd. Sądy powinny brać ponadto pod uwagę: 1) interes publiczny, w imię którego działał artysta (ważne jest, czy artysta porusza jakiś istotny społecznie temat w swojej pracy, a nie działa tylko dla wywołania sensacji); 2) formę artystyczną (przyjmuje się, że np. w satyrze można pozwolić sobie na dalej idącą prowokację), oraz 3) sposób ekspozycji dzieła i jego dostępność dla odbiorców (jeśli praca artysty jest np. obyczajowo kontrowersyjna, powinien ograniczyć jej dostępność dla małoletnich, np. zastrzegając, że dana wystawa czy spektakl są przeznaczone tylko dla osób pełnoletnich).

× „Miękka cenzura”

„Miękka cenzura” polega na wywieraniu presji na artystów lub dyrektorów instytucji kultury, w szczególności przez przedstawicieli władzy, od której twórcy są często zależni finansowo. Presja ta ma zniechęcić środowisko artystyczne do tworzenia lub prezentacji dzieł mogących nie spodobać się określonym grupom odbiorców. Niekiedy urzędnicy wprost sugerują usunięcie danego dzieła, częściej jednak stosują mniej bezpośrednie metody: straszą niewygodnych twórców utratą wsparcia ze środków publicznych, przewlekają wydawanie decyzji dotyczących realizacji kontrowersyjnych przedsięwzięć lub starają się w nieuprawniony sposób wpływać na obsadę kadrową instytucji kultury. Czasami uciekają się też do rozmaitych pretekstów, żeby

¹ Wyrok Sądu Rejonowego dla Warszawy Śródmieścia w Warszawie z 20 stycznia 2014 r., sygn. akt II K 63/13; wyrok jest prawomocny.

uniemożliwić wystawienie dzieła (rzekome naruszenie przepisów BHP w galerii, kontrola nadzoru budowlanego w teatrze czy stawianie artystom fałszywych zarzutów np. malwersacji finansowych etc.).

Na przykład...

Przed premierą spektaklu *Śmierć i dziewczyna* w Teatrze Polskim we Wrocławiu w 2015 r. radni miasta odnieśli się bardzo krytycznie w mediach do zapowiadanej sztuki, podkreślając, iż należy zastanowić się, jak można zdjąć ją z afisza. Radni podkreślili też, że w przyszłości powinny zostać podjęte działania zmierzające do ograniczenia finansowania teatru ze środków publicznych oraz odwołania dyrektora. O wstrzymanie premiery spektaklu zaapelował także przedstawiciel Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w liście do Marszałka Województwa. Władze teatru nie poddały się jednak presji i przedstawienie odbyło się zgodnie z planem.

Jak się bronić? Z miękką cenzurą niełatwo walczyć. Obywatele mogą jednak naciskać, aby organy publiczne przy podejmowaniu jakichkolwiek decyzji dotyczących wolności artystycznej kierowały się wartościami konstytucyjnymi. Nie tylko tymi, które chronią wprost wolność sztuki, ale także zasadą neutralności światopoglądowej władz publicznych (art. 25 ust. 2 Konstytucji) czy zakazem dyskryminacji (art. 32 Konstytucji), w świetle którego niedopuszczalne jest blokowanie sztuki tylko dlatego, że nie odpowiada poglądom przedstawicieli władzy. Obywatele powinni korzystać także z dostępnych im narzędzi, aby forsować jak najbardziej transparenty podział środków publicznych na kulturę.

Zagadnienia do dyskusji

1. Odpowiedz na pytanie: czy wolność artystyczna jest prawem człowieka? Z realizacją jakich praw człowieka może wiązać się działalność artystów?

2. W tekście powyżej wymieniono trzy rodzaje ingerencji w wolność artystyczną: ataki na artystów lub dzieła sztuki, naciski prawne oraz tzw. „miękką cenzurę”. Podaj przykład każdej z trzech rodzajów ingerencji. Z którym przejawem „cenzury” Twoim zdaniem najtrudniej jest walczyć?

3. Na podstawie obejrzanego filmu oraz informacji zawartych w tekście powyżej zastanów się nad sytuacją dotyczącą wolności artystycznej w Polsce i na Białorusi. Jakie zauważasz podobieństwa, jakie różnice?

4. Zastanów się, kiedy ograniczenia wolności artystycznej mogą być uzasadnione. Czy potrafisz wskazać jakiś przykład dzieła artystycznego, w stosunku do którego takie ograniczenie powinno zostać zastosowane? Na czym mogłoby ono polegać, aby spełniało kryterium proporcjonalności?

5. Przeczytaj opis poniższej sytuacji i odpowiedz na pytania:

Na ścianie miejskiej galerii sztuki artysta namalował mural, który nawiązywał do symboliki różnych religii, w tym judaizmu i islamu. Artysta chciał w ten sposób zwrócić uwagę na konieczność prowadzenia dialogu pomiędzy przedstawicielami poszczególnych wyznań. Radni miasta uznali jednak mural za zbyt prowokujący i wydali stanowisko wzywające dyrektora galerii do jego usunięcia, strasząc ograniczeniem budżetu zarządzanej przez niego instytucji. Dzień później ktoś pomazał mural w nocy sprayem, malując na nim obraźliwe hasła odnoszące się do żydów i muzułmanów, a także Gwiazdę Dawida na szubienicy i swastykę.

Czy doszło do naruszenia wolności artystycznej w tym przypadku? Jeśli tak – na czym ono polegało? Zastanów się nad strategią obrony przed ograniczeniem wolności artystycznej w tej sprawie.

Materiały dodatkowe

Do pobrania ze strony Obserwatorium Wolności Mediów w Polsce HFPC (zakładka „Publikacje”):

- D. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, *Wolność artystyczna. Praktyczny przewodnik*, HFPC 2015
- D. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, *Swoboda wypowiedzi w działalności artystycznej*, HFPC 2014

Inne polecane publikacje:

- Adamiecka-Sitek, I. Kurz (red.), *Piknik Głogota Polska. Sztuka-religia-demokracja*, Krytyka Polityczna 2015.
- M. M. Bieczynski, *Prawne granice wolności twórczości artystycznej w zakresie sztuk wizualnych*, Wolters Kluwer 2011
- Demenko, J. Dąbrowski, *Cenzura w sztuce polskiej po 1989 roku*. t.1 *Aspekty prawne*, t. 2 *Artyści, sztuka i polityka*, Fundacja Kultura Miejsca 2014
- E. Majewska, *Sztuka jako pozór. Cenzura i inne paradoksy upolitycznienia kultury*, ha!art 2013

opracowała Dorota Głowacka – prawniczka Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, koordynatorka Obserwatorium Wolności Mediów w Polsce HFPC, doktorantka w Katedrze Prawa Międzynarodowego i Stosunków Międzynarodowych na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego.

O Białorusi – przydatne linki po polsku:

Raport o stanie kultury niezależnej i NGO w Białorusi
<http://fundacjaopenculture.org/projekty/2011-2/raport-o-stanie-kultury-niezaleznej-i-ngo-w-bialorusi/>

Białoruś knebluje niepokornych artystów
http://wyborcza.pl/1,76842,9295973,Bialorus_knebluje_niepokornych_artystow.html?disable-Redirects=true

Białoruska niezależna kultura nadal w rezerwacie
<http://belsat.eu/pl/news/nezalezhny-manitoryng-belaruskaya-nezalezhnaya-i-belaruskamounaya-kultura-u-marginalnym-stane/>

O sytuacji z kulturą na Białorusi – artykuły
<http://www.teatr-pismo.pl/archiwalna/index.php?sub=archiwum&f=pokaz&nr=77&pnr=12>
http://www.teatr-pismo.pl/przeglad/209/bialoruskie_impresje/

Wywiad z A. Bialackim o aktualnej sytuacji na Białorusi
<http://www.polskieradio.pl/75/921/Artykul/1446807,Ales-Bialacki-kluczowa-jest-reakcja-Europy-na-represje-Sankcje-UE-byly-skuteczne>

Dramatyczny protest dziennikarza z Białorusi. Zaszyl sobie usta
<http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1608171,Dramatyczny-protest-dziennikarza-z-Bialorusi-Zaszyl-sobie-usta>

Przykłady niezależnych organizacji:
Centrum Praw Człowieka „Viasna”
<http://spring96.org/en>
Białoruski Komitet Helsiński
<http://belhelcom.org/>
Białoruskie Niezależne Stowarzyszenie Dziennikarzy
<https://baj.by/en>

Przykłady niezależnych białoruskich mediów
Białoruskie Radio Racja <http://www.racyja.com/>
Telewizja Belsat <http://belsat.eu/pl/>

Wybrała:

Olga Salomatova, prawniczka, trenerka praw człowieka, koordynatorka projektów międzynarodowych Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka

PRZYPISY

1 Powszechna Deklaracja Praw Człowieka formalnie nie ma wiążącego charakteru, jednak współcześnie coraz bardziej uprawnione staje się twierdzenie, że Deklaracja przekształciła się w prawo zwyczajowe (przynajmniej w części) lub wiąże jako odzwierciedlenie ogólnych zasad prawa. Zob. W. Czapliński, A. Wyzomska, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 1999.

2 Wyrok ws. Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii z 7 grudnia 1976 r., skarga nr 5493/72.

3 Wyrok ws. Vereinigung Bildender Künstler przeciwko Austrii z 30 czerwca 2005 r., skarga nr 68354/01.